

⁴ Гл.: Крапивный А.П., Радкевич В.А., Тихонов Н.И. Краткий зоологический словарь. М., 1982: С.118–119.

⁵ Прыклады падаюцца па кн.: Энцыклапедыя прыроды Беларусі: У 5 т. Мн., 1981–1986.

С. Ф. ІВАНОВА

МАРФАЛАГІЧНЫЯ АДРОЗНЕННІ Ў ЭКВІВАЛЕНТНЫХ ТЭКСТАХ НА БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Кантрастыўны аналіз эквівалентных тэкстаў з'яўляецца адным з магчымых падыходаў да вызначэння ступені блізкасці роднасных моў. Зварот менавіта да тэкстаў, а не да граматычных апісанняў моў, з мэтай выяўлення міжмоўных семантика-граматычных адрозненняў дазваляе не толькі ўбачыць разыходжанні тэкстаў, але і даць больш дэтальную карціну адрозненняў на моўным (сістэмным) узроўні. Распрацаваная метадыка кантрастыўна-граматычнага аналізу эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах скіравана на выяўленне характару міжмоўных разыходжанняў з улікам тыпу тых граем, якімі адрозніваюцца тэксты, а таксама частаты, з якой кожны тып адрозненняў сустраўся ў вызначаным масіве эквівалентных тэкстаў. Гэта дазваляе вызначыць "удзельную вагу" таго ці іншага тыпу адрозненняў у стварэнні ўсёй масы разыходжанняў тэкстаў і, далей, ацаніць значнасць адпаведнага тыпу адрозненняў у кантрастыўнай беларуска-руускай граматыцы.

Міжмоўныя адрозненні ў эквівалентных тэкстах на беларускай і рускай мовах выяўляліся як на марфалагічным, так і на сінтаксічным узроўні. Агульная колькасць адрозненняў абмяжоўвалася 1000 выпадкамі, зафіксаванымі на 27,4 умоўных старонках прааналізаваных тэкстаў (аб'ём адной умоўнай старонкі — 3000 знакаў). У гэтым артыкуле разглядаюцца марфалагічныя разыходжанні.

Сукупнасць міжмоўных адрозненняў, зафіксаваных у эквівалентных тэкстах, складае іерархічна ўпарадкаваны спіс, які праецыруецца на граматычныя сістэмы абедзвюх моў. Падзел марфалагічных адрозненняў на самастойныя і несамастойныя абавіраецца на ўлік статуса той ці іншай катэгорыі (класіфікацыйная або словазмяняльная, намінацыйная або рэляцыйная). Па гэтым жа прынцыпе размяжоўваюцца міжмоўныя адрозненні паміж граемамі, якія маюць, паводле тэрміналогіі У.Р.Адмоні⁴, "семантычна рэчаісныя (действительные) значэнні", напр., роду і ліку назоўнікаў, і "семантычна адлюстраваныя (отраженные) значэнні", што фарміруюцца ў выніку сінтаксічных адносін паміж словаформамі, напр., роду і ліку прыналежных займеннікаў, прыметнікаў, дзеясловаў прошлага часу, дзеепрыметнікаў. Колькасць марфалагічных адрозненняў, што сустраліся ў прааналізаваных тэкстах (з падзелама на самастойныя і несамастойныя), прадстаўлена ў табліцы.

Марфалагічныя адрозненні	Самастойныя	Несамастойныя
Род	316	193
Лік	25	11
Поўныя/кароткія формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў	43	—
Стан	10	—
Трыванне	6	—
Час	2	—

Агульнасць сістэмы граматычных катэгорый вызначае падабенства беларускай і рускай граматык у плане зместу. Марфалагічныя адрозненні, зафіксаваныя пры супастаўленні эквівалентных тэкстаў на гэтых мовах, адлюстроўваюць асаблівасці функцыянавання аднолькавых па структуры марфалагічных катэгорый і іх ролю ў стварэнні спецыфічнага аблічча кожнай з моў. Міжмоўныя адрозненні ў прааналізаваных тэкстах значна больш паказальныя ў колькасных адносінах для іменных марфалагічных катэгорый, чым для катэгорый дзеяслова, што абумоўлена мноствам фактараў. Найперш, гэтая неадпаведнасць вынікае з рознага характару марфалагічных катэгорый імя і дзеяслова па тыпах іх граматычнай семантыкі. Большасць зафіксаваных міжмоўных адрозненняў прыпадае на сінтаксічныя, а не намінацыйныя граемы. Міжмоўныя разыходжанні ў намінацыйных граемах роду і ліку назоўнікаў прадстаўлены мінімальнай колькасцю выпадкаў (6 з 316 у родзе, 3 з 25 у ліку). Усе астатнія разыходжанні

ходжанні характэрны для сінтаксічных графем назойнікаў. Разам з тым відавочная неадпаведнасць колькасці міжмоўных адрозненняў паміж сінтаксічным родам і сінтаксічным лікам вынікае з рознай ступені звязанасці гэтых катэгорый з іх семантычным зместам і лексічным саставам кожнай мовы. Семантычныя асновы катэгорый роду (размеркаванне па біялагічнаму полу) для большасці назойнікаў даволі размытыя, і толькі для параўнальна невялікай часткі лексічнага саставу беларускай і рускай моў граматычны род мае намінацыйную значнасць. Сінтаксічны род уласцівы значна большай колькасці назойнікаў абедзвюх моў, мае ўнутрымоўны, “тэхнічны” характар і ўтварае адну з паказальных сфер міжмоўных разыходжанняў. У адрозненне ад роду граматычны лік цесна звязаны з рэальным значэннем колькасці, што знаходзіць адлюстраванне ў паслядоўным размеркаванні па ліку пераважнай колькасці слоў. Сфера ж сінтаксічнага ліку, у межах якой праяўляюцца асаблівасці беларускай і рускай моў, ахоплівае значна меншую частку слоў.

На падставе сінтаксічнага значэння размяжоўваюцца ў кожнай з моў поўныя/кароткія формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, адрозненні ў выкарыстанні якіх у тэкстах на розных мовах таксама з’яўляюцца паказальнымі.

Большасць катэгарыяльных граматычных значэнняў дзеясловаў маюць пазамоўны характар. Магчымасць разыходжанняў у значэннях катэгорый часу, асобы, трывання, ладу, стану з’яўляецца мінімальнай пры перадачы некаторага агульнага зместу ў тэкстах на розных мовах. Нязначная “удзельная вага” адрозненняў у катэгорыях часу, трывання і стану, з’явы нейтралізацыі міжмоўных граматычных разыходжанняў, адсутнасць адрозненняў у катэгорыях ладу, асобы вынікаюць з намінацыйнай значнасці катэгорый дзеяслова і супрацьпастаўлены сінтаксічным значэнням іменных катэгорый, якія маюць унутрымоўны, фармальны характар у кожнай з моў і адыгрываюць значную ролю ў стварэнні асаблівасцей іх граматыкі. Акрамя таго, больш складаная марфалогія імя (шырока разгалінаваная сістэма граматычных катэгорый і форм) дэтэрмінуе большую ступень міжмоўных разыходжанняў у параўнанні з менш складанай марфалогіяй дзеяслова ў беларускай і рускай мовах.

Істотнай для аналізу разыходжанняў у тэкстах з’яўляецца і розная “удзельная вага” самастойных і несамастойных адрозненняў. Граматычныя адрозненні ў родзе і ліку назойнікаў, у якіх гэтыя значэнні з’яўляюцца пазамоўнымі, лідзіруюць па колькасці крытэрыю. Сэнсаўтваральная нагрузка гэтых значэнняў у тэкстах абумоўлівае з’яўленне ў тэкстах графем “семантычна адлюстраваных”, у якіх значэнне роду ці ліку праяўляецца пры дапасаванні з назойнікамі розных форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, пры каардынацыі дзеясловаў з назойнікамі, калі ў гэтых формах дубліруюцца розныя значэнні назойнікаў. У межах несамастойных адрозненняў значна часцей узнікаюць з’явы міжмоўнай нейтралізацыі граматычнага значэння, напр., нейтралізацыя значэння роду прыметнікаў у родным склоне: *прямого участия* – *прамога ўдзелу*.

Асаблівасці размеркавання па роду назіраюцца ў назойніках, якія абазначаюць прадметы і з’явы фізічнай прыроды, матэрыяльнай і духоўнай культуры людзей. Апошняя сфера часцей прадстаўлена абстрактнай лексікай, радзей – канкрэтнымі назойнікамі. Міжмоўныя адрозненні ў тэкстах адлюстроўваюць розную выразнасць родавых класаў у рускай і беларускай мовах пры абазначэнні неадушаўлёных, неасабовых назойнікаў. У цэлым, у сукупнасці эквівалентных тэкстаў розных функцыянальных стыляў назойнікі ў рускай мове ў два разы часцей адносяцца да някакага роду, а не да мужчынскага або жаночага. У беларускай мове наадварот: найбольшыя колькасныя адрозненні ў тэкстах назіраюцца паміж ніякім і жаночым родам. Некалькі менш супрацьпастаўлены ніякі род у рускай мове і мужчынскі род у беларускай. Нізкай сустракаемасцю вылучаюцца супрацьпастаўленні: мужчынскі род у рускай мове – ніякі род у беларускай, жаночы род у рускай мове – ніякі род у беларускай. Колькасная выразнасць родавых класаў звязана з распаўсюджанасцю і лексічнай ёмістасцю словаўтваральных мадэляў у абедзвюх мовах. Паказальна, што граматычныя разыходжанні ў родзе назіраюцца часцей у рознакаранёвых лексемах (210 выпадкаў з 316), менш адрозненняў у аднакаранёвых лексемах (57 з 316). У аспекце абавязковасці ці факультатывнасці большая частка міжмоўных адрозненняў у тэкстах з’яўляецца абавязковымі (262 выпадкі з 316), г.зн. прадстаўлена фактамі, калі ў абедзвюх мовах адсутнічаюць тоесныя па значэнню лексемы іншай родавай прыналежнасці, напр., *печать* – *друk*, *заведение* – *установа*. Існую-

чья факультатыўныя адрозненні (54 з 316) у большасці выпадкаў абумоўлены лексічнай варыянтнасцю (сінаніміяй), а не граматычнай варыянтнасцю слова-форм, напр., рус. *зал* – бел. *зала*. У рускай мове існуе сінанімічны карэлят *зала* (ж.), які з’яўляецца ўстарэлым⁵, а сучаснай літаратурнай норме адпавядае форма *зал* (м.). У беларускай жа мове абедзве формы – *зала* (ж.) і *зал* (м.) – з’яўляюцца ўнармаванымі і стылістычна нейтральнымі⁶. Наяўнасць лексічных варыянтаў адзначаецца часцей у беларускай мове, напр., *право убежища – права прытулку* пры наяўнасці ў беларускай мове *прыстанішча*⁷, *разнесся слух – разнеслася вестка* пры наяўнасці ў рускай мове *известие*⁸. Асноўныя міжмоўныя адрозненні ў катэгорыі ліку назоўнікаў назіраюцца ў формах, якія не маюць сувязі з намінацыйнай значнасцю ліку (22 выпадкі з 25). Адрозненні ў назоўніках, якія змяняюцца па ліку, прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі (3 з 25). Адрозненні ў сферы назоўнікаў з сінтаксічным значэннем ліку назіраюцца ў семантычных групах са значэннем зборнасці, напр., *народ дивился – люди здивлялись*, са значэннем абстрактных паняццяў (якасць, уласцівасць, дзеянне, стан і да т. п.), напр., *общение – зносіны*, са значэннем рэчывнасці, напр., *сливки – смятанка*.

Найбольш характэрным супрацьпастаўленнем па ліку ў прааналізаваных тэкстах з’яўляецца рус. S.t.vs., бел. Pl.t. Розны характар абагульнення па ліку ў беларускай і рускай мовах прадстаўлены рознымі словаўтваральнымі мадэлямі, таму нярэдка міжмоўныя разыходжанні ў тэкстах звязаны з абмежаванасцю тых ці іншых словаўтваральных мадэляў, напр., *отношение – адносіны*. З пункту гледжання абавязковасці/факультатыўнасці міжмоўных адрозненняў у ліку першых у прааналізаваных тэкстах зафіксавана менш, чым факультатыўных (адпаведна 10 і 15 выпадкаў). Нярэдка ў кожнай з моў для слоў S. t. і Pl. t. існуюць і іншыя спосабы выражэння ў тым жа значэнні, напр., *сыны чертога брачного – сыны харомаў шлюбных* пры тым, што для бел. *харомы* (Pl. t.) існуе сінонім *папаяц* (адз. і мн. лік)⁹. У гэтых выпадках на выбар форм ліку ўплывае традыцыя ўжывання.

Асноўнае міжмоўнае разыходжанне ў выкарыстанні поўных/кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў заключаецца ў пераважным ужыванні ў прэдыкатываўнай функцыі кароткай формы ў рускай мове і поўнай – у беларускай. Гэтыя міжмоўныя адрозненні вылучаюцца рознай частатой у тэкстах розных функцыянальных стыляў. Максімальная колькасць адрозненняў (18 выпадкаў з 43) характэрна для афіцыйна-дзелавых тэкстаў, менш (13 з 43) – для навукова-папулярных і публіцыстычных (7 з 43). Адзінкавыя адрозненні сустракаюцца ў рэкламна-інфармацыйных і канфесійных тэкстах. Назіранні над абавязковым/факультатыўным характарам адрозненняў ва ўжыванні поўных і кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў дазваляюць зазначыць розны дыяпазон суадноснасці гэтых форм у беларускай і рускай мовах. Больш шырокі дыяпазон суадноснасці характэрны для рускай мовы, дзе суадноснасць захоўваецца пры ўжыванні кароткіх форм у якасці паўпрэдыкатыўных, напр., *люди милосердны, берут на свои плечи тяготы обновления*, параўн.: *люди милосердные, берут на свои плечи тяготы обновления*. Факультатыўны характар разыходжанняў у рускай мове дэтэрмінаваны, як правіла, стылістычным фактарам. Абавязковасць разыходжанняў у беларускай мове абумоўлена як абмежаванасцю ўтварэння кароткіх форм марфалагічнай структурай прыметнікаў, напр., *принцип присущ – прынцып уласцівы*, так і лексіка-семантычнай несуадноснасцю магчымых кароткіх форм, напр., *все религии и веравызнанні роўныя перад законам*. Факультатыўны характар форм у беларускай мове значна менш абумоўлены стылістычнымі прычынамі, чым у адпаведных выпадках у рускай мове. Увогуле абавязковых міжмоўных адрозненняў у выкарыстанні поўных/кароткіх форм прыметнікаў і дзеепрыметнікаў сустралася 19 выпадкаў з 43, факультатыўных – 24.

Міжмоўныя разыходжанні ў спецыфічных катэгорыях дзеяслова рэальна значныя толькі ў катэгорыі стану. Гэтыя адрозненні прадстаўлены розным выражэннем актыву формамі зваротных/незваротных дзеясловаў, напр., *мы и фарисеи постимся много – мы і фарысеі поścім многа*. Пры гэтым у тэкстах назіраецца аднолькавая рэгулярнасць як зваротных, так і незваротных форм дзеяслова ў беларускай і рускай мовах. Адрозненні ў катэгорыі трывання ў тэкстах, напр., *он не отвечал ей ни слова – ён не адказаў ёй ні слова*, прадстаўляюць выпадкі нейтралізацыі пазамоўнага значэння. Адсутнасць змястоўнага супрацьпастаўлення абумоўлена т.зв. з’явай канкурэнцыі трыванняў. Дзеясловы

закончанага трывання ў беларускай мове ўтвараюцца пры дапамозе афіксаў, якія маюць аслабленыя рэальныя значэнні, напр., *боялся – паб’яўся, просил – папрасіў*. Ужыванне дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання з’яўляецца ў такіх выпадках факультатыўным і залежыць ад стылістычнага выбару. Аналагічная з’ява назіраецца і для адрознення ў граматычнай катэгорыі часу, якія прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі, напр., *дочь моя теперь умирает – дачка мая зараз памерла*. Супрацьпастаўленне цяперашняга незакончанага часу ў рускай мове і прошлага закончанага ў беларускай неістотна для зместу і нейтралізуецца. Гэты факт адлюстроўвае не толькі высокую ступень падабенства структурнай арганізацыі катэгорыі часу ў рускай і беларускай мовах, але і пераважнае ўжыванне форм часу ў першасных функцыях.

¹ Гл.: Пиотровский Р. Г. // ВЯ. 1973. №5; Яхонтов С. Е. // Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980.

² Гл.: Иванова С. Ф. // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №3.

³ Гл.: Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. М., 1967. С.26–27.

⁴ Адмोन В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л., 1988. С.72.

⁵ Гл.: Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. Т.1. М., 1981. С.535.

⁶ Гл.: Русско-белорусский словарь: В 3 т. Т.1. Мн., 1993. С.471.

⁷ Там жа. Т.3. С.568.

⁸ Гл.: Грабчыкаў С. М. Беларуская-рускі слоўнік. Мн., 1991. С.50.

⁹ Гл.: Русско-белорусский словарь. Т.3. С. 693, 722.

Н.І.ЛАПІЦКАЯ

НАЗВЫ ЛІХАМАНАК У ТЭКСТАХ РУСКІХ І БЕЛАРУСКІХ ЗАМОЎ

Замовы ад ліхаманак вылучаюцца сярод розных тыпаў замоўных тэкстаў шматлікасцю і разнастайнасцю зместу ("Ад радзімца", "Ад пералогоў", "Ад крывацёку", "Ад звіху" і г.д.). Відавочнай моўнай асаблівасцю названага тыпу замоў з’яўляецца наяўнасць у іх структуры ўласных імёнаў, якія выкарыстоўваюцца для наймення ліхаманак (рус. *Трясея, Глядея, Знобей, Невея, Вещица, Яда* і інш., бел. *Яўгешка, Фяклушка, лядзянка, касцяніца, смутніца* і інш.). Названая з’ява цалкам заканамерная, таму што адной з найхарактэрнейшых асаблівасцей міфалагічнага мыслення было менавіта антрапамарфічнае (а значыць, рэалізаванае ў оніме) успрыманне небяспечнай хваробы. Па заўвазе Я.Ляцкага, хвароба для беларуса ўяўляецца не тым, што нараджаецца і развіваецца ў ім самім; а тым, што прыходзіць аднекуль, жыве матэрыяльным жыццём¹. Параўн. таксама: "Ліхаманку беларус уяўляе сабе ў вобразе халоднай прыгажуні ці, наадварот, у вобразе злоснай, пачварнай бабы"². У сувязі з гэтым выкарыстанне імёнаў уласных для называння ліхаманкі ўсведамляецца "ў міфалагічнай перспектыве" як магчымасць магчнага ўплыву на ўяўную істоту, што з’яўляецца прычынай болю і мучэння³.

Параўнанне рускіх і беларускіх замоў ад ліхаманак паказвае, што ў рускіх тэкстах асабовыя і ўласныя назвы ліхаманак сустракаюцца значна часцей, чым у беларускіх замовах: па нашых падліках, агульная колькасць адпаведных беларускіх назваў складае каля 20% агульнай колькасці рускіх онімаў. Можна меркаваць, што гэта звязана са значным уплывам на рускія тэксты замоў кніжнай традыцыі. У іх аснову была пакладзена грэчаская легенда аб святым Сісініі, што ўступіў у барацьбу са злым дэманам Гіла⁴. Акрамя гэтага, толькі рускія замовы атаясамліваюць Гіла з Ірадыядай або дочкамі Ірады як наяўнымі носьбітамі зла ўжо ў больш позняй хрысціянскай традыцыі: "*Ты, лихорадка, сукина дочка. Иродова ты дочь, погубила Ивана Предтечу через свою тряску, срубили ему голову; но тебя святая голова прокляла и послала питаться около леса, около куста, около лошади...*"⁵. Найбольшай частотнасцю вылучаюцца такія рускія назвы, як *Трясея, Знобей, Томея, Гнетей, Ломея, Глядея, Корчей, Кумаха, Невея, Ледея, Огнея* і інш.

Анамастыкон беларускіх тэкстаў замоў прадстаўлены ў асноўным трансанімізаванымі антрапонімамі ацэнчнага характару: *Яўгешка, Фяклушка, Кацька, Польшка, Хрузка, Аўдоця, Ампяда, Арына, Праскоўя, Дамнека* і інш. Відавочна, што названыя антрапонімы з’яўляюцца табуістымі і ўжываюцца з мэтай задобрывання антрапамарфнай хваробы. Напрыклад, онім *Марушка* (рус.